

ZEMAŐSERİ'NİN el-KEŞŞÂF'INDA ME'ÂNİ İLMİNİN YERİ

Enes ERDİM*

Özet

Zemahşerî el-Keşşâf'ında Me'ânî ilminin verilerine çokça yer vermiştir. Bu bağlamda o cümlelerin unsurlarına değinmiş, haberî cümlelerin kendi anlamları dışına çıkarak farklı anlamlarda kullanıldığını belirtmiştir. Müellif talebî inşa cümlelerinden emir, nehiy, istifhâm, temennîye ve bunların kullanım şekillerine değinmiştir. Kasr sanatına ve yapıma çeşitlerine eserlerinde zaman zaman yer vermiş, her ne kadar müsâvât ve itnâb kavramlarını kullanmamış olsa bile bunları hissettirecek açıklamalarda bulunmuştur. Zemahşerî, îcâz, zikir ve hazf kavramlarına ilişkin izahlar yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zemahşerî, el-Keşşâf, Me'ânî ilmi, cümle, kasr, icâz, itnâb

Abstract

The Place Of The Me'ânî Science In Zamakhseri's Work Called el-Keşşâf

Zamakhserî gave lots of place in data on Me'ânî science in his work el-Kessâf. He dealt with the elements of the senteces and said that he used the news out of the meaning of it in different meanings. In his demands he touched on commands, negative commands, question sentences, wishes and the usage of them. From time to time, he gave place to the science of kasr, their varieties made in his work although he didn't use the notions of musavat/the equality of words and meaning, and the itnâb(more words but meaning less) but he made explanations to make them known. He made explanations about the notions of îcâz/to explain lots of things with less words, zikr/usage in sentence, hazf/reduction in sentence.

Key words: Zamakhserî, el-Kessâf, the Me 'ânî science, sentence, kasr, icâz/ Brachylogy, itnâb

Giriş

Me'ânî ilmi, Arap kelamının muktezayı hale uygunluğunu tespit eden kuralları içeren bilim dalıdır. Örneğın, muhatabın zeki olması, sözün icâzını gerektirir. Muhatabın anlayış kıtlığı sözün itnabını/uzatılmasını gerektirmektedir. Bu iki du-

* Dr., Fırat Üni. İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belağatı Okutmanı, eerdım@fırat.edu.tr

rumda da söz muktezayı halin gereği üzere gelmiştir. Tam tersi davranıldığında ise söz belîğ olmaz.¹

Me'ânî ilminin konusu cümle ve cümleye arız olan hallerdir. Bu bağlamda, cümlelerin öğeleri, bunların takdîmi, te'hiri, hazfî, zikri, kasrı gibi durumlar; lafızmana dengesi anlamında icâz, müsâvât, itnâb gibi özellikler konu edinilir.²

Biz, burada Zemahşerî'nin, belağat ilminin önemli bir bölümünü oluşturan me'ânînin bazı temel konularını nasıl ele aldığını ortaya koymaya çalışacağız.

1. Cümle ve Oluşumu

Kısa olsun uzun olsun sözün ilk kaynağı cümledir. Cümle ise, herhangi bir şeyin diğer bir şeye nispeti, belağat deyimiyile isnadı olmaksızın düşünülemez. Çoğu zaman cümle sadece bu iki şeyden oluşur. Başka herhangi bir öğeye ihtiyaç duyulmaz.³

Zemahşerî, tefsirinde yeri geldiğinde sözünü ettiğimiz cümlelerin unsurlarına değinmekle birlikte belağatçıların kullandığı el-müsned ve el-müsnedü ileyh kavramlarına çok az yer vermektedir. Bu bağlamda o, el-Bakara 2/5. âyetinde geçen **مُّمُّ** zamirinin fasl için olduğunu söyleyerek söz konusu kelimenin geliş faydasını şöyle açıklar: Kendisinden sonra gelen kelimenin sıfat değil de haber olduğuna işaret etmek, te'kid ve müsnedin başka bir kelimedede değil de müsnedü ileyhte sabit olmasını gerekli kılmaktır.⁴

- 1 Me'ânî ilmi için bkz. el-Kazvîni, el-Hatîb Muhammed b. Saduddîn, el-Îdâh fi 'Ulûmi'l-Belâğa, Dâru lhyâi'l-'Ulûm, Beyrut, 1997, ss. 15-17; es-Sa'îdî, Abdulmute'âl, Buğyetu'l-Îdâh fi Telhîsi'l-Miftâh fi 'Ulûmi'l-Belâğa, Mektebetu'l-Âdab, yy, 2005, s.23; Taftazânî, Sa'duddîn Mes'ûd Muhtasaru'l-Me'ânî, Salâh Bilici Ktb ., İstanbul, ts, s.29; Taftazânî, Mutavvel, (Hasan Çelebî Hâşiyesiyle birlikte), Dâru'z-Zehâiri'l-Metbu'ât, Kûm, ts., s.33 vd; Hâşimî, Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî, s. 46 vd.; İbn Hicce, Takiyuddîn Ebû Bekir b. Abdillâh el-Hamevî el-Ezrârî, Hızânatu'l-Edeb ve Gâyetu'l-Ereb, (Neşr. İsam Şaîtû/I-II), Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1987, I, 23; es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. el-Kemâl, İ İtmâmu'd-Dirâye li Kurrai'n-Nikâye, (Neşr. İbrahim el-'Acûz), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, I, 107; ez-Zerkeşî, Ebu Abdullâh Muhammed b. Bahadır (öl.794/1392), el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân, (Neşr. Muhammed Ebu'l-Fadl) Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1391/1971, II, 174; el-'Âkûb, İsa Ali-eş-Şetîvî, Ali Sa'd, el-Kâfi fi'l-Belâğa el-Me'âni el-Beyân el-Bedî', (I-III), Dâru'l-Meftûha, Bingazi, 1996, I, 53; Kuleykule, , Abdûh Abdulaziz, el-Belâğatu'l-İstîlâhiyye, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1992, ss.121-123; el-Meydânî, Abdurrahman Hasan el-Habenneke, el-Belâğatu'l-'Arabiyye Usûsuha ve 'Ulûmuha ve Funûnuha, (I-II), Dâru'l-Kâlem, Beyrut, 1996, I, 138.
- 2 Taftazânî, Sa'duddîn Mes'ûd, (öl.791/1389), Muhtasaru'l-Me'ânî, Salâh Bilici Ktb ., İstanbul, ts, 30; el-Meydânî, a.g.e., I, 138 vd; el-'Âkûb, a.g.e., I, 53.
- 3 el-'Âkûb, a.g.e., I, 57; Kuleykule, a.g.e., s.124 vd; el-Hâşimî, a.g.e., s.48 vd.
- 4 Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, (öl.538/1144), Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâiki Gâvâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl, (Neşr. M. Abdusselâm Şâhin/IV), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, I, 2.

Me‘ânî ilminde cümle iki kısma ayrılmaktadır. Bir yargı ifade etmek üzere oluşturulan, doğru ya da yanlış olması ihtimal dâhilinde olan cümlelere “haberî cümle”, kendisi hakkında doğru ya da yalan nitelemesi yapılamayan cümlelere ise “inşai cümle” denir. Örneğin *ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا* / Zeyd Amr’ı dövdü, cümlesinin ortaya koyduğu yargı yanlış veya doğru olabilir. Ancak “أَخْبِرْ عَنِ الْمَسْئَلَةِ”/ sorundan haber ver, cümlesi için doğrudur ya da yanlıştır denilemez.⁵

2. Haberî Cümle ve Kısımları

Sözden maksat, bir düşünceyi ortaya koymak ve açıklığa kavuşturmadır. Dolayısıyla konuşan kimsenin muhatapla ilişkisi, doktorun hastayla olan münasebeti gibi olmalıdır. Onun durumunu teşhis edip, ona uygun şekilde hitap etmelidir. Sözün hakkı, ihtiyaç ölçüsünde olmasıdır. Maksada zarar vermemesi için ne fazla ne de eksik olmalıdır. Bundan dolayı haberî cümle, muhatabın hallerinin farklılığından dolayı ibtidâî, talebî ve inkarî olmak üzere üç ayrı şekilde biçimlendirilmiştir.⁶ Zihni boş, haber konusunda mütereddit ve inkarcı olmayan kimseye yalnız bir şekilde aktarılan habere, ibtidâî haber denir. Bu haberin bir kısım edatlarla pekiştirilmesine gerek yoktur.⁷

Zemaşerî, ibtidâî haber niteliğindeki el-Kehf 18/46. âyetinin tefsirinde herhangi bir tereddüt ve inkârdan bahsetmeksizin âyette yer alan sözcükleri anlamlandırarak şöyle demiştir: “الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ” insanın nefsinin arzuladığı bütün dünyevi hazları ortadan kaldıran ve meyvesi sadece insana kalan hayırlı amellerdir. *خَيْرٌ تَوَابًا* ise emel ve sevapla ilişkili olan bütün şeylerden daha hayırlıdır, demektir. Çünkü sahibi dünyada Allah’ın sevabını umar, ahirette ise bu amel kendisine ulaşır.”⁸ Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere o, söz konusu âyeti normal bir cümle olarak algıladığından sadece açıklanmaya muhtaç bazı kelimelerden bahsetmiş olabilir.

İkincisi ise talebî haberdir. Muhatabın tereddüdü halinde söylenmesi gereken sözlerdir. Haberin doğruluğundan kuşkulanan muhatabın, haberin gerçekliğini kabul etmesi için konuşan kişi tarafından onun tereddüdünün giderilmesi gerekir.⁹ Muhatabın öngörülen tepkisine göre cümle, te’kid edici edatlarla getirilir. *وَمَا تَنْفَعُوهَا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ* “Her ne harcarsanız Allah onu bilir”¹⁰ âyetinin tefsirinde *فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ* ifadesinin, isim cümlesi formatında gelmesi,

5 Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Haşimi, a.g.e., s. 53.

6 el-Hâşimî, a.g.e., s.57.

7 Kazvîni, a.g.e, s.23 vd; Taftazânî, Muhtasar, s.39 vd; Mutavvel, s. 48; el-Cârim Ali-Emîn, Mustafa, el-Belâğatu'l-Vâdiha, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul, ts., s.155.

8 *Zemaşerî, a.g.e., II, 697.*

9 Kazvîni, a.g.e., s.23 vd; Taftazânî, Muhtasar, s.39 vd; Taftazânî, Mutavvel, s. 48; el-Cârim, a.g.e., s.155; Hacımüftüoğlu, Nasrullah, İ‘câz ve Belâgat Deyimleri, Ekev Yay. Erzurum, 2001, s.152.

10 *Âl-i ‘İmrân, 2/92.*

cümlelerin başında tahkik edatı olan إِنَّ'nin kullanılması, câr ve mecrûrun/به amilinin üzerine takdim edilmesi cümleyi tekid etmektedir. Zemaşşerî, söz konusu âyette فَإِنَّ اللهَ بِهِ عَلِيمٌ ifadesini yorumlandırırken şöyle demiştir: Sizin infak ettiğiniz şeyin miktarını bilir ve ona göre size karşılık verir. Dolayısıyla o bu âyette herhangi bir tereddüdün varlığından bahsetmemişir. Keşşâf'ta sarih bir şekilde talebî haberden bahsettiğine tanıklık edemedik.

Üçüncüsü ise inkârî haberdir. Muhatap inkarcı makamında olması durumunda, inkarının derecesine göre verilen haberin pekiştirilmesi gerekir. Bu çeşit haberlere inkârî haber denmektedir.¹¹ Örnek olarak اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ / şüphesiz o Zikri (Kur'an'tı) biz indirdik biz... Onun koruyucusu da elbette biziz,¹² âyetini hatırlatabiliriz. Görüldüğü gibi cümlede اِنَّا , نَا , isim cümlesi, câr mecrûrun amilinin üzerine takdim edilmesi, tekid لِن gibi birçok te'kid edici edat kullanılmıştır.

Zemaşşerî, el-Hicr 15/9. âyetinde geçen اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ifadesinin onların, “Ey kendisine Zikir (Kur'an) indirilen kimse! Sen mutlaka delisin!”¹³, âyetinde yer alan inkar ve alay etmelerine bir red diye olduğunu söylemiştir. Bundan dolayıdır ki اِنَّا نَحْنُ / Muhakkak biz, denilmiş, kesinlikle ve elbette kitabın Allah katından indirilmiş olduğu, onların aleyhlerine delil olmak üzere vurgulanmıştır. Hz. Cebrâil'in onu, önünde arkasında gözetleyicinin olduğu bir şekilde Hz. Muhammed'e indirdiği vurgulanmıştır. Öyle ki Kur'an, şeytanlardan korunmuş bir şekilde nâzil olmuş ve Peygambere ulaşmıştır.¹⁴ Zemaşşerî, söz konusu âyetin onların inkarlarına cevap olmak üzere geldiğini ve Kur'an'ın Allah katından geldiğini vurguladığını söylemekle, cümlelerin inkârî haber cümlesi olduğunu açıkça söylemese bile- çok net bir şekilde göstermiştir.

3. Farklı Anlamalarda Kullanılan Haber Cümleleri

Haber cümleleri temel anlamlarından başka, dua, acındırma, bir şeyi elde etmek için himmeti tahrik, zaaf ve huşunun izharı, sevincin ortaya konması, özlem bildirme ve emretme gibi farklı anlamları ifade etmede de kullanılmıştır.¹⁵ Zemaşşerî, haber cümlelerinin kendi anlamları dışına çıkarak, farklı anlamlarda kullanıldığını kabul etmekte, buna ilişkin tefsirlerinde çeşitli açıklamalara yer vermektedir.

3.1. Dua, Acizlik ve Zafiyet Bildiren Haber Cümleleri

Zemaşşerî, el-Mâide 5/64. âyetinin tefsirinde, Allah'a nispet edilen يٰٓ ذٰلِكَ سۆzcüğünü mutezile mezhebinin görüşlerine uygun olan tefsir ettikten sonra

11 Kazvîni, a.g.e., s.23 vd; Taftazânî, Muhtasar, s.39 vd, Mutavvel, s. 48; el-Cârim, a.g.e., s.156.

12 Hicr,15/9.

13 Hicr,15/6.

14 Zemaşşerî, a.g.e., II, 550.

15 el-Haşîmi, a.g.e., s.54; el-Meydânî, a.g.e., ss.173-175.

âyette geçen *أَيْدِيَهُمْ غَلَّتْ* ifadesini şöyle yorumlar: Cimri ve sıkıntıda olmaları için, aleyhlerine bir dua olması caiz olduğu gibi, dünyada gerçekten esir olup ellerinin kelepçelenmesi için yine aleyhlerine bir beddua olabilir.¹⁶

3.2. Emir ve Nehiy Anlamı Taşıyan Haber Cümleleri

Bazı cümleler konuldukları haber kalıbı dışına çıkarak emir ve nehiy anlamlarını ifade etmektedirler.¹⁷ Bu bağlamda Zemahşerî, el-Bakara 2/83. âyetinde geçen *لَا تَعْبُدُونَ* cümlesinin nehiy anlamında haber olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu ifade, “falan kimseye gidip şöyle diyorsun”, denilmesi gibidir. Söz konusu üslup açık emir ve nehiyden daha belîğdir. Sanki cümlenin anlamı yerine getirilmiş ve ona hızlıca uyulmuş da haber veriyor, gibidir¹⁸

Zemahşerî, el-Bakara 2/228. âyetinin yorumunda, boşanan kimselerin beklemelerinden haber vermenin anlamı nedir, diye sorulacak olursa şöyle cevap vereceğini belirtmiştir: Bu emir anlamında haberdir. Cümlenin en doğru kullanım şekli şudur: *وَأَلَيَّتْ رِئَاسَتُ الْمَطْلُوقَاتِ / Boşananlar beklesinler!* Emrin haber suretinde getirilmesi emri te'kid etmek ve bir an önce ona uyulması gerektiğini hissettirmek içindir. Sanki boşanan kimseler emre uymuşlar, Allah da bunun varlığından haber vermektedir.¹⁹

4. İnşâ Cümlesi ve Kısımları

Sözlükte yaratmak, icad etmek anlamlarına gelen inşa kavramı, istilahta, zati itibariyle yalan veya doğruluğa ihtimali bulunmayan söz demektir. İnşâ cümlesini, telaffuz edilmediği müddetçe içeriği gerçekleşmeyen söz ve öğeleri arasında realiteyle örtüşsün veya örtüşmesin nispet bulunan cümle diye de tarif edilebilir.²⁰

İNŞÂ cümlesi talebî olan ve olmayan diye iki kısım altında incelenmektedir. Talebî olmayan inşa cümlesi belağat ilminin alanına girmediğinden dolayı konuyla ilgili kısaca bilgi vereceğiz. Daha sonra ise talebî inşa cümlesini inceleme yoluna gideceğiz.

4.1. Talebî Olmayan İnşâ Cümlesi

Taleb vaktinde var olmayan bir şeyin istenmesini gerekli kılmayan inşa cümlesidir. Bunlar övgü ve yergi kipleri, akid lafızları, kasem gibi sığalardır. Övgü ve

16 Zemahşerî, a.g.e., I, 642 vd.

17 el-Meydânî, a.g.e., I, 175.

18 Zemahşerî, a.g.e., I, 160 vd.

19 Zemahşerî, a.g.e., I, 267.

20 Taftazânî, Mutavvel, 38; el-Âkub, a.g.e., I, 248; el-Kuleykule, a.g.e., s.146; el-Meydânî, a.g.e., 167.

yergi kipleri نَعْمَ ve بَسَّ ve bunlar gibi kullanılan حَبَّدًا , حَبَّدًا لا حَبَّدًا sözcükleriyle, kaseem و ب , ت harfleriyle, taaccüp مَا أَفْعَلُهُ بِهِ ve مَا أَفْعَلُ بِهِ sigalarıyla ifade edilirler.²¹

Örnek olarak, övgü kipinin geçtiği Sâd 38/30 âyetini yazarımızın nasıl yorumladığına bakalım. Zemahşerî, söz konusu âyetteki نَعْمَ الْعَبْدُ /o ne güzel kuldur, ifadesinde Süleyman'ın övülme nedeni olarak çokça tövbe etmesini veya sürekli tesbihte bulunmasını zikretmiştir.²²

4.2. Talebî İnşâ Cümlesi

Talep vaktinde, konuşan kimsenin inancına göre var olmayan bir şeyin yapılmasını gerektiren sözdür. Emir, nehiy, istifhâm, temennî ve nida olmak üzere talebî inşâ cümlesi beş kısma ayrılmaktadır.²³ Zemahşerî'nin söz konusu cümle çeşitlerini nasıl ele aldığına sırayla tespit etmeye çalışacağız.

4.2.1. Emir Fiili

Daha yüksek makamdaki bir kimsenin, kendisinden daha düşük bir mertebede olan bir kimseden herhangi bir şeyi gerçekleştirmesini istemesidir.²⁴

Zemahşerî tefsirinde emri şöyle tanımlamıştır: Daha düşük bir mertebedeki kimseden herhangi bir şeyi isteyip o şey için bir yere göndermendir. Birçok işten biri olduğu için emir bu isimle anılmıştır. Bir işi üstlenecek kişiyi çağıran kimse, emreden amire benzetilmiştir.²⁵

Emir manasını ifade etmek için, emr-i hâzır, emr lâmiyle meczûm olan fiili muzâri, emir anlamındaki isim fiiller ve emir anlamında gelen mastar kipleri kullanılmaktadır.²⁶

a. Emr-i Hâzır: Zemahşerî, el-Bakara 2/21. âyetinin yorumunda, ibadet emri ya kafirler ve müminlere birlikte yöneltilmiş, ya da 'Alkame ve Hasan'dan gelen rivayete göre sadece Mekke kafirlerine hastır, demiştir.²⁷Dolayısıyla Zemahşerî söz konusu âyette geçen اَعْبُدُوا /ibadet edin, şeklindeki emir kipinin kendi anlamında kullanıldığını açıkça ifade etmiştir.

21 el-Kuleykule, a.g.e., s.147; el-Meydânî, a.g.e., 224; el-Hâşimî, a.g.e., s. 71 vd.

22 Zemahşerî, a.g.e., IV, 88.

23 Kazvînî, a.g.e., s. 130 vd; Taftazânî, Muhtasar, s.195; el-Hâşimî, a.g.e., s.71 vd.

24 ed-Dakîkî, Ebu'r-Rebî' Süleyman b. Benîn, İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Meânî, (Neşr. Yahya Abdurraûf Cebr), Dâru 'Ammâr, 'Ammân, 1986, s.232; el-Îcî, el-Fevâidu'l-Ğiyâsiyye fi 'Ulûmi'l-Belâğîyye, (Neşr. 'Âşık Hüseyin), Dâru'l-Kutubi'l-Mısrıyyi, Kahire, 1991, s.142.

25 Zemahşerî, a.g.e., I, 125.

26 Kazvînî, a.g.e., s. 141; Taftazânî, Muhtasar, s. 212; Mutavvel, s.239; el-Îcî, a.g.e., s.142.

27 Zemahşerî, a.g.e., I, 97.

b-Emir Lamıyla Meczum Olan Muzari Fiil: Zemahşerî, el-‘Ankebût 29/12 âyetinin tefsirinde şöyle demektedir: Kafirler, müslümanlara kendi yollarına, yani dinlerine uymalarını, kendi kendilerine de onların hatalarını yüklenmeyi emretmişlerdir. Emir, emir üzerine atfedilmiştir.²⁸ Böylelikle o, âyette geçen *اتَّبِعُوا* /uyunuz ve *وَلْنَحْمَلْ* /yüklenelim, şeklinde geçen emrin iki çeşidinin kendi anlamlarında geldiğini açıkça zikretmiştir.

c-Emir Anlamındaki İsim Fiiller: Zemahşerî, el-Mâide, 5/15. âyetinde geçen, *كُنْزُكُمْ* sözcüğünün isim fiillerden olduğunu ve *أَلْزَمُوا إِصْلَاحَ أَنْفُسِكُمْ* / kendi nefsinizi islaha devam ediniz, anlamına geldiğini belirtmiştir.²⁹

d-Emir Anlamındaki Masterlar: Zemahşerî, el-Bakara 2/83. âyetinde geçen *تُحْسِنُونَ* ya da *أَحْسِنُوا* fiiline müteallık olduğunu söylemekle var olan ihtimallerden birine göre *إِحْسَانًا* masterının emir anlamlı olduğuna işaret etmiştir.³⁰

Bazı emir kalıpları kendi asıl anlamları dışına çıkarak çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır.³¹ Zemahşerî bunu kabul ederek konuya ilişkin tefsirinde çeşitli açıklamalara yer vermektedir. Onların değinmiş olduğu anlamlardan bazıları şunlardır:

a-Dua Anlamındaki Emir Fiilleri: Zemahşerî, el-Bakara 2/6 âyetinin tefsirinde, ikisinin de isteme anlamını içermelerinden dolayı emir ve dua kiplerinin eşit olduğunu belirtmiştir. Ancak ona göre, bu iki siga konumları itibariyle birbirlerinden farklıdır.³²

Yine o, el-Mâide 5/5 âyetinde geçen *فَافْصِلْ* /ayır manasında olduğunu söyledikten sonra, Hz. Musa'nın kavmine karşı bedduası anlamında olduğunu belirtmiştir.³³

b-Tehdid/Vaîd Anlamında Emir Fiil: Zemahşerî, el-En‘âm 6/158 âyetinde geçen, *قُلْ اِنْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ* “Siz bekleyin, şüphesiz biz de bekliyoruz” ifadesinin bir vaid olduğunu belirtmiştir.³⁴ Dolayısıyla o, bu âyette emir fiiline söz konusu anlamı yüklemiştir.

28 Zemahşerî, a.g.e., III, 430.

29 Zemahşerî, a.g.e., I, 672.

30 Zemahşerî, a.g.e., I, 160.

31 Kazvîni, a.g.e., s.141 vd; el-Meydâni, a.g.e., I, 231 vdd; Hâşimî, a.g.e., s. 73 vd.

32 Zemahşerî, a.g.e., I, 25.

33 Zemahşerî, a.g.e., I, 610.

34 Zemahşerî, a.g.e., II, 79. Birçok müfessir aynı ayete tehdid ve vaid anlamı yüklemiştir. Bkz. et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (öl.310/922), Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân, (Neşr. Ahmed b.Muhammed Şâkir/I-XXIV), Müessesetu'r-Risâle, yy., 2001, V, 529; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir, (öl.774/1373), Tefsîru'l- Kur'âni'l-Azîm, (Neşr. Sâmî b. Muhammed Selâme/ I-VIII), Dâru Tayyibe, yy, 1999, II, 300.

c-Tahyîr Anlamındaki Emir Fîil: Bir şeyin yapılmasıyla yapılmamasına aynı hükmü vermeye tahyir denmektedir.³⁵

Zemahşerî, el-Kehf 18/29. âyetinde geçen وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفِرْ / De ki: “Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.” ifadesiyle ilgili şu yorumları yapmaktadır: Hak geldi, sıkıntılar uzaklaştı. Size, sadece kurtuluş veya helak yolunu isteğinize göre tercih etmeniz kaldı. İfadenin tayhir ve emir lafzıyla getirilmesi ve bu ikisinden dilediğini tercih etmesi kesinleşince, sanki kişi bu ikisinden dilediğini tercih etmekte muhayyer ve memur kılınmış olmaktadır.³⁶ Yine o, ez-Zümer 39/15 âyetinde geçen فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ / dilediğinize ibadet ediniz, ifadesinde de emrin tahyir biçiminde getirilmesini, onların aşağılanmasındaki mübalağaya bağlamaktadır.³⁷

d-İbâhe Anlamında Emir Fîil: İbâhe, herhangi bir şeyin yapılmasında bir sakınca olmadığını bildirmek demektir.³⁸

Zemahşerî, el-Maide 5/2. âyetinde yer alan فَاصْتَادُوا /avlanınız, emir siğasının yasaklandıktan sonra onlara avlanmayı mübah kılmak için geldiğini belirtmiştir. Sanki şöyle denilmiştir: İhramdan çıktıktan sonra, avlanmanızda sizin için bir günah yoktur.³⁹ Yine o, el-Hac 22/28. âyetinde geçen فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعَمُوا الْأَنْفُسَ الْفَقِيرَةَ / Siz de onlardan yiyin, yoksul ve fakiri doyurun, ifadesindeki yeme emrinin ibâhe emri olduğunu belirtir.⁴⁰

e-Nedb Anlamındaki Emir Fîil: Nedb, sözlükte önemli bir işe çağırmak, görevlendirmek, memur kılmak anlamlarına gelir. Terimsel olarak ise zorunluluk olmaksızın bir şeyin yapılmasını istemektir. Öyle ki yapan kişi övülür, terk eden ne yerilir ne cezalandırılır.⁴¹

Zemahşerî, en-Nûr 24/32. âyetinde geçen وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ / وَأَنْكَحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ / bir de sizden olan dulları ve kölelerinizden, cariyelerinizden doğru gidenleri evlendirin, ifadesindeki emrin nedb için olduğunu belirtir. Çünkü bilindiği üzere nikâh mendup bir iştir.⁴² O, en-Nisâ 4/8. âyetinde geçen فَارْزُقُوهُمْ / onları rızıklandırın, emrinin nedb için olduğunu söylemiştir.⁴³

35 Taftazânî, Muhtasar, s.214; Mutavvel, s.241; el-‘Âkûb, a.g.e., I, 255; el-Kuleykule, a.g.e., s.155.

36 Zemahşerî, a.g.e., II, 691.

37 Zemahşerî, a.g.e., IV, 115.

38 Taftazânî, Muhtasar, s.213; Mutavvel, s.240;el-‘Âkûb, a.g.e., I, 255; el-Kuleykule, a.g.e., s.154.

39 Zemahşerî, a.g.e., I, 590.

40 Zemahşerî, a.g.e., III, 149.

41 el-Amidî, el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm, (Neşr. Seyyid el-Cemîli/I-IV), Dâru’l-‘Arabî, Beyrut, 1404/1984, I, 163.

42 Zemahşerî, a.g.e., III, 228.

43 Zemahşerî, a.g.e., I, 467.

4.2.2. Nehiy Fiili

Üst makamdaki birinin, kendinden alt derecede bulunan bir kimseden, herhangi bir şeyden zorunlu bir şekilde geri durmasını istemesidir. Nehiy fiilinin tek bir kipi vardır. O da muzari fiilin nehy edatı olan لا ile bitişmesi sonucunda oluşur.⁴⁴

Zemahşerî, el-Hucurât 49/12. âyetinde geçen وَلَا تَجَسَّسُوا den maksadın, müslümanların ayıbını ve gizli şeylerini araştırmaktan ve onların gizlediklerini açığa çıkarmaktan nehyetmek/alıkoymak olduğunu net bir şekilde belirtmiştir.⁴⁵ Dolayısıyla o, söz konusu fiilin kendi anlamında olduğunu dile getirmiştir.

Nehiy fiili, bazen kendi anlamı dışında, dua, nedb ve tevbih gibi manaları ifade etmek üzere kullanılır.⁴⁶ Zemahşerî, de nehy fiilinin zaman zaman kendi bağlamı dışında bazı anlamlarda kullanıldığına işaret etmiştir. Biz örnek olması açısından onun değinmiş olduğu bu anlamların ikisine yer vereceğiz.

a-Nehyin Dua Anlamında Kullanılması: Zemahşerî, el-Bakara 2/286. âyetinde geçen تَوَّأَخِدْنَا رَبَّنَا لَا تُوَّأَخِدْنَا ifadesinin yorumunda, unutkanlık ve hata kulları aştığı halde, bunlarla hesaba çekilmeme konusunda dua etmelerinin anlamı nedir? sorusuna şöyle cevap vereceğini belirtir: Hata ve unutkanlığın zikredilmesinden maksat, bunlar neticesinde ortaya çıkan aşırılık ve ihmaldir.⁴⁷ Dolayısıyla o, burada geçen تَوَّأَخِدْنَا لَا fiilinin dua anlamında olduğunu açıkça belirtmiştir.

b-Tevbih Anlamında Nehiy Fiili: Zemahşerî, en-Nisa 4/129. âyetinde geçen, فَلا تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ / *Büsbütün meyletmeyin*, ifadesini şöyle yorumlamaktadır: Ondan yüz çevirerek bütünüyle zulmedip de kendi rızası olmaksızın payına engel olmayın. Yani, bütünüyle meyletmekten kaçınmak kolaylık ve genişlik sınırı içindedir. Bu bir çeşit tevbihtir.⁴⁸

4.2.3. İstifhâm

İstifhâm, önceden bilinmeyen bir şeyin bilgisini talep etmektir. Bu da, أ , هَلْ , كَمْ , أَيْ , كَيْفَ , أَيْنَ , مَتَى , مَا , هَلْ , أ / hemze ve هَلْ / hel kullanılır. Hemze ile bir şeyin tasdik ve tasavvuru sorulur. هَلْ ise tasdik için kullanılır. كَيْفَ ile halden; أَيْنَ ile mekandan sorulur. مَتَى ise bazen كَيْفَ anlamında, bazen مِنْ أَيْنَ bazen ise مَتَى anla-

44 Kazvîni, a.g.e., s.143; Taftâzânî, Muhtasar, s.215; el-Meydânî, a.g.e., I, 228-230; Hacı-müftüoğlu, a.g.e., s.126.

45 Zemahşerî, a.g.e., IV, 363.

46 Kazvîni, a.g.e., s.143; Taftâzânî, Muhtasar, s.215 vdd; el-Meydânî, a.g.e., I, 231-233; Hâşimî, a.g.e., s.77, vd.

47 Zemahşerî, a.g.e., I, 327.

48 Zemahşerî, a.g.e., I, 560.

mında kullanılır. كَمْ ile mübhem bir sayının tayini istenir. أَيُّ ile bir konuda ortak olan iki şeyden birinin ayrıştırılmasına ilişkin soru sorulur.⁴⁹

Bazen istifhâm kipi asıl kullanımından çıkarak, farklı anlamları ifade eder.⁵⁰ Zemahşerî, tefsirinde istifhamın kendi anlamı dışında bazı anlamlar yüklediğini kabul ederek ilgili âyetlerdeki bu manalara değinmişlerdir. Bunlardan önemli olanları örnek kabilinden zikredeceğiz:

a- İstifhâmın Emir Anlamında Kullanılması: Zemahşerî, el-Mâide 5/91. âyetinde geçen, مُنْتَهُونَ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ ifadesinin nehiy sığasından daha belîğ olduğunu belirtmektedir. Sanki şöyle denilmiştir: Size içki ve kumarla ilgili her türlü engelleyici şeyler okunduğu halde vazgeçmeyecek misiniz? Öğüt almayan ve sakınmayanlar gibi, olduğunuz hal üzere mi kalacaksınız?⁵¹ Zemahşerî bu açıklamalarıyla istifhamın alkoyma için gelen nehiyden daha güçlü olduğunu belirtmiştir.

b-İstifhâmın Nefy Anlamında Kullanılması: Zemahşerî, es-Sebe 34/17 âyetinde geçen وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفُورَ / biz hep böyle nankör olanları cezalandırırız, ibaresiyle ilgili şöyle demektedir: Konuşan herhangi bir kimse, ceza hem kafir hem de mümin için umumi iken, neden ceza kafirlere özgü kılınarak sadece kafirler içindir denilmiştir, diyemez. Çünkü cezadan maksat umumi olan değil, özel olan cezadır. Genel cezanın kastedilmesi caiz değildir. Çünkü burası onun makamı değildir. Böylelikle bu sorudan akla gelen şey gözden kaybolmuş olur.⁵² Bu açıklamalarından Zemahşerî'nin bu âyetteki هَلْ soru edatına, nefiy anlamındaki مَا sözcüğünün anlamını yüklediği açıkça anlaşılmaktadır.

c-Tevbih ve Takrîr Anlamında İstifhâm: Zemahşerî, el-Bakara 2/246. âyetinde geçen هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَاتِلُوا / ya üzerinize farz edilir de savaşmamazlık ederseniz, ifadesindeki istifhâmın takrîr ve beklenen şeyin kesinlikle gerçekleşeceğini tespit için geldiğini söyler. Ona göre aynı şekilde هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا / gerçekten insan üzerine öyle uzun bir süre gelip geçti ki o anılmaya değer bir şey bile değildi (el-İnsân, 76/1) âyetinin anlamı da takrîr içindir.⁵³

d-Teşvik Anlamında İstifhâm: Zemahşerî, Sâd 38/21 âyetinde geçen هَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ / davacıların haberi geldi mi sana, ifadesinin zahiren istifhâm olduğunu belirttikten sonra ibarenin anlamını şöyle açıklamıştır: Anlatılan olay,

49 Kazvîni, a.g.e., s.131 vdd; Taftazânî, Muhtasar, 197 vd; Mutavvel, s.226vd.; el-Hâşimî, a.g.e., s.80 vd.; Hacımuftuoğlu, a.g.e., s. 93-95.

50 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazvîni, a.g.e., s.131 vd; Taftazânî, Muhtasar, s.207 vd; Mutavvel, s.235vd.

51 Zemahşerî, a.g.e., I, 661.

52 Zemahşerî, a.g.e., III, 559.

53 Zemahşerî, a.g.e., I, 287.

yaygınlaşması ve hiç kimseye kapalı kalmaması gereken şaşırtıcı haberlerdendir. Bu istifhâmla haberin dinlenmesi teşvik edilmiştir.⁵⁴

e-Tahkir Anlamında İstifhâm: Zemahşerî, el-Furkan 25/41 âyetindeki, *أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا* / *bu mu Allah'ın peygamber gönderdiği?* ifadesinin gizli bir قول maddesinden sonra hikaye edildiğini belirttiikten sonra bunun küçük görme manasında olduğunu söyler. Onlar, alaya almayla inkarın son noktasındaydılar. Eğer onlar, Peygamberi alaya almamış olsalardı, kendisinin Allah katından bir peygamber olduğunu iddia eden veya sanan kimse bu mudur? derlerdi.⁵⁵ Dikkat edilirse Zemahşerî bu âyetteki istifhâma küçük görme anlamının yanında istihza anlamı da yüklemiştir.

f-İstifhâmın inkar anlamında kullanılması: Zemahşerî, el-İsrâ 17/94. âyetinde geçen, *أَبَعَثَ اللَّهُ بَشَرًا رَسُولًا* / *Allah bir beşeri mi peygamber olarak gönderdi?* ifadesindeki sorunun inkar için geldiğini söylemiştir.⁵⁶ Yine o, et-Tevbe 9/7. âyetinde geçen *كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ* / *müşriklerin, Allah katında ve peygamber yanında bir antlaşması nasıl olabilir?* ifadesindeki istifhâmın, müşriklerle Peygamber arasında bir sözleşmenin bulunmasını inkar ve uzak görme anlamında olduğunu söylemiştir.⁵⁷

4.2.4. Temennî

Temennî, gerçekleşmesi umulmamakla birlikte, çokça istenen herhangi bir şeyi talep etmektir. Bazen bu söz konusu şeyin meydana gelmesi mümkündür. Ancak ona ulaşılacağı umulmaz. *يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ* / *Keşke şu Karun'a verilenlerin benzeri bizim de olsa*⁵⁸ âyetini buna örnek olarak zikredebiliriz. Arzulanan şeyin olabileceği umuluyorsa terecci diye adlandırılır ve *لَعَلَّ اللَّهُ يُحَدِّثُ بِعَدْوِكَ أَمْرًا* / *...belki Allah onun arkasından bir iş çıkarır,*⁵⁹ ve *فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ* / *umulur ki Allah o fethi yakında getirir,*⁶⁰ âyetleri bu kabildendir. Arapça'da temenni anlamı için kullanılan asıl edat *لَيْتَ* 'dir. Zaman zaman *هَلْ* ve *لَوْ* sözcükleri temenni anlamını ifade etmektedirler.⁶¹

a-هل Edatının Temenni Anlamında Kullanılması: Zemahşerî'nin tefsirinde هل edatının temenni anlamında kullanıldığına ilişkin herhangi bir yoruma rastlamadık.

54 Zemahşerî, a.g.e., IV, 79.

55 Zemahşerî, a.g.e., III, 274.

56 Zemahşerî, a.g.e., II, 667.

57 Zemahşerî, a.g.e., II, 241.

58 el-Kasas, 28/79.

59 et-Talâk, 65/1.

60 el-Mâide, 5/52.

61 Kazvîni, a.g.e., s.310 vd.; Hacımüftüoğlu, a.g.e., s.157 vd.; Hâşimî, Cevâhir, s.94 vd.

b- Edatının Temenni Anlamında Kullanılması: Zemahşerî, el-Bakara 2/96 âyetinde geçen لُو sözcüğünün temenni anlamında olduğunu belirtmiştir.⁶² Yine o, el-Bakara 2/167 âyetindeki لُو kelimesine temenni manasını yüklemiştir. Nitekim ona göre, bundan dolayıdır ki temenniye cevap getirilen ف burada kullanılmıştır.⁶³

c- Edatının Temenni Anlamında Kullanılması: Zemahşerî, el-Bakara 2/21 âyetinin tefsirinde لَعَلَّ ile ilgili şu yorumları yapmaktadır: لَعَلَّ terecci ve acıma anlamındadır. Allah şöyle buyurmaktadır: لَعَلَّه يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى / *Varın da ona yumuşak dille söyleyin, umulur ki dinler veya korkar*⁶⁴; لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ / *belki de kıyamet yakındır*.⁶⁵ Kur'ân'da لَعَلَّ umut etme anlamında birçok yerde kullanılmıştır. Çünkü bu kerim ve rahim olan Allah tarafından umut etmedir. Allah bir şeyi umut ettiğinde ettiğinde, o şey zorunlu olarak meydana gelir.⁶⁶

4.2.5. Nidâ

Konuşan kimsenin, haberîlikten inşaîliğe nakledilmiş olan اُنَادَى fiilinin yerine kullanılan harflerden biriyle, muhatabından kendisine yönelmesini istemesidir. Nidada وَا , يَا , اَيْ , اُ , وَا , اَيَا , اَيَا , اَيَا , اَيَا , اَيَا edatları kullanılır. Hemze yakın nida, diğerleri ise uzak nida içindir. Bazen uzaktaki bir şey, yakın konumuna indirgenerek hemzeyle, bazen ise yakındaki bir şey uzak konumuna indirgenerek diğer edatlarla nida yapılır.⁶⁷

Zemahşerî de ilgili âyetlerde nida edatlarının kullanımıyla ilgili çeşitli açıklamalarda bulunur. Bu bağlamda o el-Bakara 2/21. âyetinin yorumunda şöyle demektedir: “Aslında يَا uzak nida için konulmuş harftir. Yakın nida için ise اَيْ ve hemze vardır. Sonra يَا edatı, yakın konumda olsa bile gaflet gösteren ve dalgın olan kimse için kullanılır olmuştur. Böylelikle bu kimse, uzakta bulunan kimsenin konumuna indirgenmiş olur. Zeki ve yakında olan bir kimseye böyle hitap edilmesi ise hitabın gerçekten önemli olmasından dolayıdır.”⁶⁸

5. Kasr Sanatı

Sözcük anlamı hapsetmek, sınırlamak olan kasr, terimsel olarak özel bir yolla bir şeyi başka bir şeye tahsis etmek demektir. Birinci şeye maksûr, ikinci şeye ise maksûrun aleyh denir. Bunlar kasrın taraflarıdır. Maksûr, maksûrun aleyhe

62 Zemahşerî, a.g.e., I, 168.

63 Zemahşerî, a.g.e., I, 210.

64 Tâhâ, 20/44.

65 eş-Şûrâ, 42/17.

66 Zemahşerî, a.g.e., I, 98.

67 Taftazânî, Muhtasar, s.217, Mutavvel, s.244vd.; el-Hâşimî, a.g.e., s.96.

68 Zemahşerî, a.g.e., I, 95.

tam nispet edilirse buna kasr-ı hakiki, belirli bir oranda tahsis edilirse buna kasr-ı izâfî denilir.⁶⁹

Kasr, tarafları göz önünde bulundurularak iki kısma ayrılmıştır:

1. Kasru's-Sıfat ala'l-Mevsuf: Bir niteliği, nitelenen kimseye has kılıp bir başka kimsenin bu niteliğe sahip olmadığını ifade etmektir. Bu da hakiki olabilir. Örnek: *لَا رَازِقَ إِلَّا اللَّهُ* / *Rızık verici sadece Allah'tır*. Ya da izâfî olabilir. Örnek: *لَا زَعِيمَ إِلَّا سَعْدٌ* / *Önder ancak Sa'd'dır*.

2. Kasru'l-Mevsûf ala's-Sıfât: Nitelenen bir kimseyi, herhangi bir niteliğe has kılmaktır. Bazen bu nitelikte başkaları ona ortak olabilir. Kasrın bu çeşidi de ya hakikidir. Örnek: *مَا اللَّهُ إِلَّا خَالِقُ كُلِّ شَيْئٍ* / *Allah sadece herşeyin yaratıcısıdır*. Ya da izâfîdir. Örnek: *مَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ* / *Muhammed ancak peygamberdir*.⁷⁰ Kasrın çeşitli yolları vardır:

a- Nefy ve İstisnâ Yoluyla Yapılan Kasr Sanatı: Kasr'ın en fazla kullanılan yoludur. Nefy edatından sonra maksûr, istisna edatından sonra ise maksûrun aleyh yer alır. Genelde nefy anlamlı *مَا* ve *إِن* edatlarının *إِلَّا* ile kullanılmasıyla yapılır.⁷¹

Zemahşerî, en-Neml 27/ 65 âyetinde geçen *قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ* / *de ki, Göklerde ve yerde Allah'tan başka kimse gaybı bilmez*, ifadesinin yorumunda, Allah, yerde ve gökte olanlardan yüce olduğu halde Allah ismi niçin merfu kılınmıştır? sorusuna şöyle cevap vereceğini belirtmiştir: Bu Ben-i Temim'in lügatı üzere gelmiştir. Nitekim onlar şöyle derler: *مَا فِي الدَّارِ أَحَدٌ إِلَّا جَمَارٌ* / *Evde eşekten başka kimse yoktur*. Bununla evde sadece eşek olduğunu kastederler. Sanki cümlede *أَحَدٌ* / *herhangi biri*, sözcüğü zikredilmemiş gibidir. Onların *مَا آتَانِي زَيْدٌ إِلَّا عَمْرٌو* / *bana Zeyd değil, sadece Amr geldi*, *وَمَا آعَانَهُ إِلَّا إِخْوَانُهُمْ* / *ona sizin değil sadece onların kardeşleri yardım etti*, sözleri de bu kabildendir. Temimî'lerin mezhebinin Hicazî'lerin mezhebine tercih edilme gerekçesi nedir, denilecek olursa Zemahşerî şöyle cevap vereceğini belirtmiştir: Buna ince bir nükte sebep olmuştur. Nitekim müstesna *لَيْسَ بِهَا أَنْيْسٌ* dan sonra gelen *إِلَّا الْبِعَافِيرُ* makamına çıkartılmıştır.⁷² Böylelikle mana şuna dönüşmüştür: Allah yerde ve gökte olanlardan biri olsaydı onlar o zaman gaybı bilirdi. Yani onların gaybı bilmelerinin imkânsızlığı, Allah'ın onlardan biri olmasının imkânsızlığı gibidir.⁷³ Zemahşerî yukarıdaki âyete açıkça ifade etmese bile kasr anlamını yüklemiştir.

69 Kasr ve çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz Kazvîni, a.g.e., s. 118 vd; ; el-İcî, a.g.e., s.132; Taftazânî, Muhtasar, s. 172, Mutavvel, s. 204; Hacımuftuoğlu, a.g.e., ss. 99-101.

70 Kazvîni, a.g.e., s. 120; Hâşimî, a.g.e., s.169 vd.

71 Kazvîni, a.g.e., s. 120. ; Taftazânî, Muhtasar, s.180; Mutavvel, s.211; el-İcî, a.g.e., s.133.

72 Zemahşerî bu ifadeleriyle şu beyti kastetmiştir: *وَبَلَدَةٌ لَيْسَ بِهَا أَنْيْسٌ ... إِلَّا الْبِعَافِيرُ وَالْأَعْيُسُ* / *Nice beldeler ki orada ünsiyet edilecek biri yoktu, ancak vahşi inekler ve beyaz develer vardı*. Beyt için bkz.Kazvîni, a.g.e., s. 259; el-Enbârî, Ebu'l-Berakât Abdîrahmân, el-İnsâf fî Mesâilî'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn el-Kûfiyyîn, Dâru'l-Fikr, Dırmeşk, ts., I/271.

73 Zemahşerî, a.g.e., III, 365.

b- Edatıyla Yapılan Kasr Sanatı: *إِنَّمَا* edatı nefy ve ispat anlamını içerdiğinden dolayı kasr anlamını ifadede kullanılır. Kendisinden sonra maksûr, hemen sonrasında ise maksûrun aleyh gelir.⁷⁴

Zemahşerî, el-Enbiyâ 21/108. âyetin yorumunda *إِنَّمَا* edatının belağattaki işlevinden şöyle bahsetmektedir: “ *إِنَّمَا* ya bir hükmü bir şeye, ya da bir şeyi bir hükme kasretmek içindir. *إِنَّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ* /Zeyd sadece ayaktadır ve *زَيْدٌ إِنَّمَا يَقُومُ* / Ayakta olan sadece Zeyd’dir, cümlelerinde olduğu gibi. Bu iki âyette iki örnek bir araya gelmiştir. Çünkü *إِنَّمَا يُوجِي إِلَيَّ* failiyle birlikte *زَيْدٌ إِنَّمَا يَقُومُ* konumunda; *وَإِنَّمَا إِلَهُ الْوَاحِدِ* ise *زَيْدٌ قَائِمٌ* yerinde gelmiştir. Bu ikisinin bir araya gelmesinin faydası, vahyin, sadece ona tahsis edilmekle Peygambere hasr kılındığına işaret etmektir.”⁷⁵ Zemahşerî bu açıklamalarıyla aynı zamanda kasrın, kasru’s- sıfat ‘ala’l-mevsûf ve kasru’l-mevsûf ‘ala’s-sıfât çeşitlerine işaret etmiş olmaktadır.⁷⁶

c- Takdim Yoluyla Kasr Sanatı: Cümle içindeki sıralanışta hakkı te’hir olan bir şeyi, öne geçirmekle kasr gerçekleştirilir. Takdim edilen bu kelime maksûrun aleyh olur.⁷⁷

Zemahşerî, İbrâhîm 14/47. âyetini tefsir ederken, *رُسُلُهُ وَعَدَّهُ* denilseydi ya, niçin ikinci meful birinci meful üzerine takdim edilmiştir? denilecek olsa şöyle cevap vereceğini belirtmiştir: Vaadin önde zikredilmesinin nedeni, Allah’ın asla verdiği söze muhalif davranmayacağını bildirmektir. Nitekim Cenab-ı Hak, Allah vadinden dönmeyiz,⁷⁸ buyurmuştur. Allah madem herhangi bir kimseye verdiği sözden dönmüyor, verdiği sözlerden vazgeçmek O’nun işi değildir. O halde kendisinin seçmiş olduğu peygamberlerine yapmış olduğu vaatlerden nasıl vazgeçer? Allah bunu bildirmek için daha sonra *رُسُلُهُ* kavramını zikretmiştir.⁷⁹ Bu yorumuyla müfessirimiz takdim yoluyla yapılan kasra uygun açıklamalarda bulunmuştur.

d- Zamir-i Fasl İle Yapılan Kasr: Kasrın yollarından biri de fasl zamirini cümlede kullanmaktır. Bu zamir, merfu ve munfasıl bir zamirdir. Mübteda ve haberin ya da aslı itibarıyla mübteda ve haber olan iki şeyin arasını ayırmak için getirilir. İsnadın te’kid veya takviyesini ifade eder. Bazen ise karinelere bağlı olarak kasr anlamını belirtir. Bu durumda maksuru aleyh, fasl zamirinin döndüğü kelimedir.⁸⁰

74 Kazvîni, a.g.e., s. 120.; es-Sa’îdî, a.g.e., s.72 vd.; Taftazânî, Muhtasar, s.180; el-Îcî, a.g.e., s.133.

75 *Zemahşerî, a.g.e., III, 136.*

76 Geniş açıklama için bkz. Hâşimî, a.g.e., s.167.

77 Kazvîni, a.g.e., s. 121; es-Sa’îdî, a.g.e., s.75 vd.; Taftazânî, Muhtasar, s.183, Mutavvel, s.214; el-Îcî, a.g.e., s.133; Cürçânî, Abdulkâhîr, b.Abdurrahman b. Muhammed,(öl.471/1078), Delâilu’l-Î’câz, (Muhammed et-Teneccî), Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut, 1995, s.96-98.

78 Âl-i ‘İmrân, 3/9; er-Ra’d, 13/31.

79 Zemahşerî, a.g.e., II, 544.

80 Kazvîni, a.g.e., s. 121; Taftazânî, Muhtasar, s.154 ; el-Meydânî, a.g.e., I, 542 vd.

Bu bağlamda Zemahşerî, el-Bakara 2/5. âyetinde geçen *أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ* /*Bunlar işte kurtuluşa erenlerdir*, ifadesindeki *هُم* zamirinin fasıl olduğunu belirttikten sonra yararını şöyle açıklar: Bundan sonra gelen kelimenin sıfat değil haber olduğuna, te'kide ve müsnedin faydasının başkasına değil sadece müsnedü ileyh için sabit olduğuna işaret etmektir.⁸¹ Yine O, et-Tevbe 9/104. âyetinde geçen *عَبَادِهِ عَنِ التَّوْبَةِ عَنْ* / *ancak Allah kullarının tevbesini kabul eder*, ifadesindeki *هُوَ* zamirinin tahsis/kasr ve tekid için olduğunu belirtir. O bir rivayete dayanarak *هُوَ* deki tahsis anlamının şöyle açıklamaktadır: *إِنَّمَا اللَّهُ سُبْحَانَهُ هُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ وَيَرْدُّهَا فَاَقْصِدُوهَا* / *Ancak Allah tövbeleri kabul veya reddeder, ona yöneliniz. Tövbenin kabul edilmesi Peygambere havale edilmiştir. Tövbe kabul eden sadece Allah'tır. Ona yöneliniz.*⁸²

6. Müsâvât, İcâz ve İtnâb

Diğer dillerde olduğu gibi Arapça'da da telaffuz edilen sözcükler bazen ifade edilen manayla eşit, bazen veciz, bazen ise uzun olur. Buna göre cümleler müsâvât, icâz ve itnâb sıfatlarıyla nitelendirirler.

6.1. Müsâvât

Müsâvât, anlamın kendisine eşit lafızlarla ifade edilmesidir. Dolayısıyla lafızlar mana ölçüsünde olur. Bir kısmı diğer kısmından fazla olmaz. İfadede asıl olan da müsâvâttir.⁸³ Müsâvât, ifadede asıl olduğundan dolayı çoğu zaman tefsirlerde değinilmez. Çünkü belağat nükte arar. Nükte ise cümlenin asıl yerinde kullanılmaması durumunda ortaya çıkar. Aynı doğrultuda müfessirimizin bu kavramı kullanmamasıyla birlikte bazı âyetlerde kısa açıklamalarda bulunması, lafız-mana dengesini kabullendikleri anlamına gelebilir.

Örneğin Zemahşerî, el-Hac 22/38 âyetinde geçen kelimelerden sadece *يُدَافِعُ* sözcüğündeki mübalağaya değinmekle yetinmiş ve genel anlamda Allah'ın niçin sadece müslümanlara yardım ettiğini açıklamıştır.⁸⁴ Yine Zemahşerî, er-Rûm 30/21 âyetinin tefsirinde hiçbir lafza açıklama getirmeden, kâfirlerin günahlarının Allah'ın gazabına sebep olduğunu belirtir. Ona göre, aynı âyetteki *كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ* / *onların çoğu müşrikti*, ifadesi ise kâfirlerin helak sebebinin

81 Zemahşerî, a.g.e., I, 54.

82 Zemahşerî, a.g.e., II, 297.

83 İbn Hicce, a.g.e., II,491; Taftazânî, Muhtasar, s.254 vd, Mutavvel, s. 271; el-Hafâcî, Ebu Muhammed Abdullah b. Sinan, (öl.466/1074), Sırru'l-Fesâhe, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1982, s.217; el-'Askerî Ebû Hilâl, Kitâbu's-San'ateyn el-Kitâbe ve'Şi'r, (Neşr., Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 1406/1986, s.179.

84 Zemahşerî, a.g.e., III, 156.

sadece şirk olmadığını göstermektedir.⁸⁵ Dolayısıyla o, sözcüklerle anlam arasındaki dengeyi kabul etmiş gibidir.

6.2. İcâz

Yeterince açık olacak şekilde, birçok anlamı az lafızlarla ifade etmektedir. İcâz, icâz-ı kısâr ve icâz-ı hazf olmak üzere ikiye ayrılır. Sözcük düşmesi olmaksızın az ibarelerle anlam ifade etmeye, icâz-ı kısâr; anlatımda zikredilmesi beklenen kelimelerin bazı karinelere dayanılarak düşürülmesi suretiyle meram ifade etmeye ise icâz-ı hazf denmektedir.⁸⁶

Zemahşerî, Yasin 36/26. âyetinin beyan ilmindeki yeri nedir? denilecek olursa şöyle cevap vereceğini belirtir: İsti'naf makamında gelmiştir. Çünkü bu, rabbine kavuştuğunda İsa'nın nasıl bir halde olduğu sorusu gündeme gelebilir. Sanki bir kimse şöyle demiştir: Dinine destek için onun çarmıha gerilmesi ve Allah rızası için ruhunu vermesinden sonra Rabbine nasıl kavuşmuştur?⁸⁷ Dikkat edilirse Zemahşerî'nin burada icâz-ı hazf'a işaret ettiği görülecektir.

6.3. İtnâb

İtnâb, belirli bir faydanın gözetilmesinden dolayı lafzın, manadan daha fazla kullanılarak sözün uzatılmasıdır. İhtiyaç miktarından fazla olmadığı müddetçe itnâb makbuldür. İtnâb değişik şekillerde gerçekleştirilir: Genel bir sözcükten sonra özel bir sözcük zikredilebilir. Özel bir sözcükten sonra genel bir ifade kullanılabilir. Kapalı bir ifadeden sonra izah için başka bir ibare zikredilebilir.⁸⁸

Zemahşerî, el-Bakara 2/238 âyetinin tefsirinde الصَّلَاةُ الْوَسْطَى ifadesinin tek başına zikredilip namaz üzerine atfedilmesini faziletli olması konusunda yegane-

85 Zemahşerî, a.g.e., III, 467.

86 Kazvîni, a.g.e., s. 174 vdd; es-Sa'îdî, a.g.e., s.174 vd; Taftazânî, Muhtasar, s.259, Mu-tavvel, 286 vd; er-Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsa, en-Nüket fi 'İcâzi'l-Kur'an, (Selâsu Resâil fi 'İcâzi'l-Kur'an (Neşr. Muhammed Halefullah Ahmed- Muhammed Ğalûl Selâm) içinde), Dâru'l-Me'ârif, Kahire, ts., s.76 vd; el-İcî, a.g.e., s.137 vdd; el-'Askerî, a.g.e., s.174 vd; Hacımüftüoğlu, a.g.e., s.65, 68,59; el-Hâşimî, a.g.e., s. 203; Cârîm a.g.e., s.240 vd; en-Nuveyrî, Şihabuddin Ahmed b. Abdulvahhab, Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb, (Neşr. Komisyon/I- XXXIII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, VII, 6 vd.

87 Zemahşerî, a.g.e., IV, 11.

88 Kazvîni, a.g.e., s. 186 vd; el-Câhîz, Ebû Osman b. 'Amr, el-Hayavân, (Neşr. Abdusselâm Muhammed Harûn/I-VIII), Dâru'l-Ciyl, Beyrut, 1996, VI, 7; el-'Askerî, a.g.e., s.190 vdd; İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Feth Diyâuddin Nasrullah b. Muhammed, el-Meselu's-Saîr fi Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'ir, (Neşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd/I-II), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 1995, II, 119 vdd; Taftazânî, Muhtasar, s. 264; el-Kalkaşandî, Ahmed b. Alî, Subhu'l-A'sa fi Sinâ'ati'l-İnşâ, (Neşr. Yusuf Ali Tavil/ I- XXIV), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1987, II, 360.

liğine bağlamaktadır.⁸⁹ Dolayısıyla o, burada yapılan itnâbın nedenine yer vermiştir.

Zemahşerî, kapalı bir sözcükten sonra izah için bir sözcüğün getirilmesi kabilinden olan, el-Alak 96/16 âyetindeki ناصية sözcüğünün bedel olduğunu söyler. Kendisi nekire olduğu halde, söz konusu sözcüğün, önde geçen marife bir kelimeye bedel olması caizdir. Çünkü kendisine sıfat getirilmiştir. Bu perçemlerin, hata ve yalancılıkla vasfedilmesi isnad-ı mecazîdir. Gerçekte hata eden ve yalancı olan bu perçemlerin sahipleridir.⁹⁰

7. Zikr ve Hazf

Belağat ıstılahı olarak zikr, söylenmesi gereken sözcükleri kelimada telaffuz etmek, hazf ise sözün bağlamından veya zikredilen kelimelerden anlaşılabilen sözcük veya sözcük gruplarını cümleden düşürmek demektir.⁹¹ Zikr, öncelikle asıl olmasına dayalı olarak, hazfî gerektirecek bir sebebin bulunmamasından dolayı veya bütünüyle açıklama, inkarın önüne geçme, muhatapla konuşurken sözü uzatma, muhatabın anlayış zayıflığına işaret etme gibi nedenlere bağlı olarak gerçekleştirilir.⁹²

Zemahşerî yeri geldikçe ayetlerin yorumunda zikrin nedenlerine değinmektedir. Örneğin o, el-Bakara 2/79 âyetinin yorumunda يَكْتُوبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ / onu kendi elleriyle yazarlar, ifadesindeki بِأَيْدِيهِمْ / elleriyle, ibaresinin te'kid için olduğunu belirtir. Burası te'kid yerlerindedir. Nitekim sen, yazdığı şeyi inkar eden kimseye; işte bu, senin bu sağ elinde yazdığın şeydir, dersin.⁹³ Müfessir, yukarıdaki ifadeleriyle zikrin gerçekleşme nedeni olarak te'kide değinmiştir.

O, الْمَطْلَقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ / boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç adet beklerler, ifadesinde, لِذَيْنَ يُؤَلُّونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ / eşlerine yaklaşmamak için yemin eden erkeklerin dört ay beklemeleri gerekir,⁹⁴ ibaresinde olduğu gibi ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ يَتَرَبَّصْنَ denilseydi ya, الْأَنْفُسُ kelimesinin zikredilmesinin anlamı nedir? şeklindeki bir soruya şöyle karşılık vereceğini belirtmiştir: الْأَنْفُسُ , sözcüğünün zikredilmesinde kadınları, bekleme fiiline karşı tahrik etme vardır. Kadınlar, beklemekten hoşlanmadığı için, âyet onları buna teşvik etmektedir. Bu da kadınların nefislerinin erkekleri arzulamalarından kaynaklanmaktadır. Böylelikle onlara, arzularını kontrol altına alarak nefislerini beklemeye zorlamaları emrolunmuştur.⁹⁵

89 Zemahşerî, a.g.e, I, 283.

90 Zemahşerî, a.g.e., IV, 769.

91 er-Rummânî, a.g.e., s.76 ; Hacımüftüoğlu, a.g.e., s. 63, 167.

92 el-İcî, a.g.e., s.115 vd; Kazvîni, a.g.e, s. 38; Taftazânî, Muhtasar, s. 56; el-Mutavvel, 67.

93 Zemahşerî, a.g.e., I, 158.

94 el-Bakara, 2/226.

95 Zemahşerî, a.g.e, I, 265.

Hazf ise, makamın dar olması, muhatabın anlayış seviyesini kontrol etmek, sözü uzatmamak, bir kimseyi dilden korumak veya bir kimsenin kötülüğünden dolayı konuşan kimsenin dilini ondan korumak gibi nedenlere bağlı olarak gerçekleştirilir.⁹⁶

Zemahşerî, el-Enfâl 8/41 âyetinin tefsirinde **فَإِنَّ** ifadesinin mübeda olduğunu, haberinin ise hafzedildiğini belirterek şöyle der: “Takdir ise ya **فحق** / haktır, ya da **فَوَاجِبٌ أَنْ** **اللَّهِ خُمُسَهُ** / beşte birinin Allah için olması vaciptir, şeklindedir. en-Nehaî'nin **فَلِلَّهِ خُمُسُهُ** diye okuyuşu da bunu desteklemektedir. Meşhur olan, bunun vacipliğini daha te'kid ve tespit etmektir. Sanki şöyle denilmiştir: Ganimetin beşte birinin (Allah'ın elçisine veya beytu'l-mal'e) bırakılması vaciptir. Bunu ihlâl etmenin ve onda aşırıya kaçmanın bir imkanı yoktur. Nitekim haber hazf edilince, **ثَابِتٌ وَاجِبٌ**, **لَازِمٌ** vb. birden fazla şeyin takdir edilme ihtimali ortaya çıkar ve tek bir şeyle vacip kılmaktan daha güçlü olur.”⁹⁷

8. Gelecekte Mazi Lafızıyla ve Geçmişten Müstakbel Kipiyle Bahsetmek

Çeşitli nüktelere bağlı olarak mazi ve muzari kipleri birbirlerinin yerine kullanılmaktadır.⁹⁸ Zemahşerî, yeri geldikçe bu konudaki nüktelere işaret etmektedir.

Bu bağlamda Zemahşerî, et-Tevbe 9/84. âyetinde geçen **وَمَاتُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ** / *onlar ancak kafir olarak öldüler*, cümlesinin yorumunda konuyla ilgili şöyle der: Anlam istikbal olduğu halde **مَاتُوا** şeklinde mazi lafızıyla ifadesinin getirilmesi, olayın meydana gelmesi ve vücut bulmasının mukadder olmasından dolayıdır. Çünkü bu muhakkak kaçınılmaz olarak gerçekleşecektir.⁹⁹

Müfessirimiz, **أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتُصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً** / *görmedin mi ki Allah gökten yağmur indirir de yer yemyeşil oluverir*,¹⁰⁰ âyetinin tefsirinde **فَأَصْبَحَتْ** söyleneydi ya, niçin muzari lafzına yönelinmiştir? denilecek olursa bir nükteden dolayı olduğunu söyleceğini belirtmiştir. O da yağmurun etkisinin uzun bir süre devam edeceğini ifade etmektir. Bu şöyle demek gibidir: **أَنْعَمَ عَلَيَّ فُلَانٌ عَامَ كَذَا فَأَرْوَحُ وَأَعْدُو شَاكِرًا لَهُ** / *Falan bana şu yılda ikramda bulundu ben de ona devamlı teşekkür ettim. Eğer فَرَحْتُ ve غَدَوْتُ denilirse bu makama uygun düşmez.*¹⁰¹

96 el-Îcî, a.g.e., s.114 vd; Cürcânî, Abdülkâhir, a.g.e., s.132 vd; Kazvînî, a.g.e., s. 37; Taftazânî, Muhtasar, s.58; el-Mutavvel, 69; Sâmarrâî, Fâdîl Sâlih, Belâğatu'l-Kelime fi't-Ta'biri'l-Kur'aniyyi, Şirketu'l-Âtik, Kahire, 2006, ss. 9-11.

97 *Zemahşerî, a.g.e., II, 214.*

98 Kazvînî, a.g.e., s. 88, 94.

99 *Zemahşerî, a.g.e., II, 289 vd.*

100 el-Hac, 22/63.

101 *Zemahşerî, a.g.e., III, 164.*

Sonuç

Me‘ânî ilmi, Arap kelamının muktezayı hale uygunluğunu tespit eden kuralları içeren bilim dalıdır. Me‘ânî ilminin konusu cümle ve cümleye arız olan hal-lerdir. Bu bağlamda, cümlenin öğeleri, bunların takdîmi, te‘hiri, hazfi, zikri, kasrı gibi durumlar; lafız-mana dengesi anlamında icâz, müsâvât, itnâb gibi özellikler konu edinilir

Zemahşerî el-Keşşâf’ında Me‘ânî ilminin verilerini gayet yetkin bir halde kullanmıştır. Bu bağlamda o yeri geldikçe, nahivle de alakasından olsa gerek cümlenin unsurlarına değinmiş, her ne kadar ibtidaî, talebî ve inkarî sözcüklerini kullanmasa bile bu kavramların anlamlarını hatıra getirecek açıklamalarda bulunarak, bir nevi haberî cümlenin çeşitlerine yer vermiştir. Zemahşerî haberî cümlenin kendi anlamları dışına çıkarak farklı anlamlarda kullanıldığını belirtmiştir. Dua, acizlik, zafiyet bildirme, emir ve nehiy bu anlamlardan bazılarıdır. O talebî inşa cümlelerinden emir, nehiy, istifhâm, temennîye ve bunların kullanım şekillerine değinmiştir. Zemahşerî, bu şiğaların asıl anlamlarından çıkararak, farklı anlamlarda kullanıldıklarını da ifade etmiştir. Daha vurgulu anlamlar için başvuru-ulan kasr sanatına ve yapıma çeşitlerine eserlerinde zaman zaman yer vermiştir. O, her ne kadar müsâvât ve itnâb kavramlarını kullanmamış olsa bile bunları hissettirecek açıklamalarda bulunmuştur. Yine O, icaz, zikir ve hazf kavramlarını kullanarak bu anlatım biçimlerine ilişkin izahlar yapmıştır.

Kaynakça

- ‘Âkûb, *İsa Ali-eş-Şetivî, Ali Sa’d, el-Kâfi fi’l-Belâğa el-Meâ’ni el-Beyân el-Bedî’, (I-III), Dâru’l-Meftûha, Bingazi, 1996.*
- el-Amidî, *el-İhkâm fi Usûli’l-Ahkâm*, (Neşr. Seyyid el-Cemilî/I-IV), Dâru’l-‘Arabî, Beyrut, 1404/1984.
- el-‘Askerî Ebû Hilâl, *Kitâbu’s-San’ateyn el-Kitâbe ve’Şi’r*, (Neşr., Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim), el-Mektebetu’l-‘Asriyye, Beyrut, 1406/1986.
- el-Câhîz, Ebû Osman b. ‘Amr, *el-Hayavân*, (Neşr. Abdusselâm Muhammed Harûn/I-VIII), Dâru’l-Ciyl, Beyrut, 1996.
- el-Cârim Ali-Emîn, Mustafa, *el-Belâğatu’l-Vâdiha*, el-Mektebetu’l-İslâmiyye, İstanbul, ts.
- Cürçânî, Abdulkâhir, *Abdurrahman b. Muhammed, (öl.471/1078), Delâilu’l-İ‘câz*, (Muhammed et-Teneccî), Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut, 1995, s.96-98.
- ed-Dakîkî, Ebu’r-Rebî‘ Süleyman b. Benîn, *İttifâku’l-Mebâni ve İftirâku’l-Meâni*, (Neşr. Yahya Abdurraûf Cebr), Dâru ‘Ammâr, ‘Ammân, 1986, s.232.
- el-Enbârî, Ebu’l-Berakât Abdirrahmân, *el-İnsâf fi Mesâili’l-Hilâf beyne’n-Nahviyyîn el-Basriyyîn el-Küfiyyîn*, Dâru’l-Fikr, Dimeşk, ts.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah, *İ‘câz ve Belâgat Deyimleri*, Ekev Yay. Erzurum, 2001, s.152.
- el-Hafâcî, Ebu Muhammed Abdullah b. Sinan, (öl.466/1074), *Sırru’l-Fesâhe*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1982.

- el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâğâ fi'l-Me'âni ve'l-Beyân ve'l-Bedî*, Beyrut, ts.
- İbn Hicce, Takiyuddîn Ebû Bekir b. Abdillâh el-Hamevî el-Ezzerî, *Hızânatu'l-Edeb ve Gâyetu'l-Ereb*, (Neşr. 'Îsam Şaitû/I-II), Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1987.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (öl.774/1373), *Tefsîru'l- Kur'âni'l-Azîm*, (Neşr. Sâmi b. Muhammed Selâme/ I-VIII), Dâru Tayyibe, yy, 1999.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Feth Diyâuddîn Nasrullah b. Muhammed, *el-Meselu's-Sair fi Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'ir*, (Neşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd/I-II), el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 1995.
- el-Îcî, 'Aduddîn Abdurrahman b. Ahmed, *el-Fevâidu'l-Ğiyâsiyye fi 'Ulûmi'l-Belâğiyye*, (Neşr. 'Âşık Hüseyin), Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyyi, Kahire, 1991, s.142.
- el-Kalkaşandî, Ahmed b. Alî, *Subhu'l-A'sa fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, (Neşr. Yusuf Ali Tavîl/ I-XXIV), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1987.
- el-Kazvînî, el-Hatîb Muhammed b. Saduddîn, *el-İdah fi 'Ulûmi'l-Belâğâ*, Dâru İhyâi'l-'Ulûm, Beyrut, 1997.
- Kuleykule, *Abdûh Abdulaziz, el-Belâğatu'l-İstilâhiyye, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1992.*
- el-Meydânî, Abdurrahman Hasan el-Habenneke, *el-Belâğatu'l-'Arabiyye Usûsuha ve 'Ulûmuha ve Funûnuha*, (I-II), Dâru'l-Kâlem, Beyrut, 1996.
- en-Nuveyrî, Şihabuddin Ahmed b. Abdulvahhab, *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, (Neşr. Komisyon/I- XXXIII), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- er-Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsa, *en-Nüket fi 'İcâzi'l-Kur'an*, (Selâsu Resâil fi 'İcâzi'l-Kur'an (Neşr. Muhammed Halefullah Ahmed- Muhammed Ğâlûl Selâm) içinde), Dâru'l-Me'ârif, Kahire, ts.
- es-Sa'îdî, Abdulmute'âl, *Buğyetu'l-İdâh fi Telhîsi'l-Miftâh fi 'Ulûmi'l-Belâğâ*, Mektebetu'l-Âdab, yy, 2005.
- es-Sâmarrâî, Fâdîl Sâlih, *Belâğatu'l-Kelime fi't-Ta'biri'l-Kur'anıyyi*, Şirketu'l-Âtik, Kahire, 2006, ss. 9-11.
- es-Suyûtî, *Celâleddîn Abdurrahman b. el-Kemâl, İtmâmu'd-Dirâye li Kurrai'n-Nikâye*, (Neşr. İbrahim el-'Acûz), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (öl.310/922), *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'an*, (Neşr. Ahmed b.Muhammed Şâkir/I-XXIV), Müessesetu'r-Risâle, yy., 2001.
- et-Taftazânî, Sa'duddîn Mes'ûd, *Muhtasaru'l-Me'âni*, Salâh Bilici Ktb ., İstanbul, ts.
- ----- *Mutavvel*, (Hasan Çelebî Hâşiyesiyle birlikte), Dâru'z-Zehâiri'l-Metbu'ât, Kûm, ts.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, (öl.538/1144), *Tefsîru'l-Keşşâf'an Hakâiki Ğavâmidî'l-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi'l-Te'vil*, (Neşr. M. Abdusselâm Şâhîn/I-IV), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- ez-Zerkeşî, *Ebu Abdullah Muhammed b. Bahadır (öl.794/1392), el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, (Neşr. Muhammed Ebu'l-Fadl) Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.